

ЕКОНОМІЧНІ ЗНАННЯ ЯК БАЗОВА СКЛАДОВА ЕКОНОМІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В СИСТЕМІ КОМПЕТЕНТІСНО ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ ЗАСОБОМ ПІДРУЧНИКА

*Н. В. Овсюк, канд. пед. наук,
Інститут педагогіки НАПН України*

Постановка проблеми. У теорії вітчизняної економічної науки і теорії економічної географії відбувається перегляд і переосмислення змісту, форм, методів і принципів, а також розроблення нових підходів до формування економічних компетентностей. Цей процес зумовлює необхідність створення науково-методичних праць, в основу яких покладено галузеву диференціацію теоретико-методичних досліджень, присвячених формуванню або географічних, або економічних знань. Уважаємо, що зміст економічної освіти з навчальних предметів, зокрема географії й економіки, у Державному стандарті середньої освіти належить до різних освітніх галузей («Природознавства» і «Суспільствознавства» відповідно), і це може призвести до втрати цілісного сприйняття навколишнього середовища й господарської діяльності людини в процесі її навчання і життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень. Загальні аспекти ключових компетентностей знайшли послідовне висвітлення в роботах А. Вербицького, П. Горностая, В. Донія, І. Єрмакова, І. Зимньої, В. Ляшенка, Г. Несен, О. Овчарук, О. Савченко, В. Серікова, Л. Сохань та інших.

Психолого-дидактичні основи процесу формування знань учнів обґрунтовуються в працях А. Бібік, Л. Виготського, В. Гінецинського, Дж. Дьюї, Є. Кабанової-Меллер, В. Краєвського, І. Лернера, Н. Менчинської, М. Скаткіна, Н. Тализіної та інших.

Значний внесок у розв'язання проблеми шкільної економічної освіти в сучасних умовах ринкового господарювання зробили М. Вачевський, О. Камишанченко, В. Лозова, Л. Новікова, Н. Пасічник, І. Прокопенко, О. Решетняк, Г. Усова, О. Шпак та інші.

Здійснений аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що проблему формування основ економічної компетентності засобами шкільних курсів економічної географії та основ економіки досліджено недостатньо, особливо мало розробленими залишаються такі аспекти наукової діяльності, як: проблема відбору змісту, форм, методів і технологій формування у свідомості учнів основних принципів функціонування сучасної ринкової системи економіки; не визначено й неузгоджено міждисциплінарні зв'язки і психолого-педагогічні закономірності процесу формування економічної компетентності; неповною мірою розроблено систему заходів з формування основних понять ринкової економіки у старшокласників як системи знань, що ґрунтується на чіткому розумінні взаємозв'язку, взаємозалежності і взаємодії всіх соціально-економічних процесів і явищ, які постійно

відбуваються в економічному житті суспільства, країни, у глобальній системі економіки.

Мета статті – розкрити шляхи формування економічних знань старшокласників як базової складової економічної компетентності в системі компетентнісно орієнтованого навчання засобами підручника.

Основна частина. Загальноприйнятий у сучасній педагогіці принцип науковості навчання вказує на те, що зміст освіти має формуватися з фонду знань, накопичених і прийнятих сучасною наукою. Категорія «знання» є родовою щодо різних видів, які виокремлюються у її межах (буденне, частково наукове, філософське, навчальне). У філософських джерелах під знаннями розуміють перевірений суспільно-історичною практикою і засвідчений логікою результат пізнання дійсності, адекватне її відображення у вигляді уявлень, понять, суджень, теорій.

Традиційно знання визначаються як особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності, яка характеризується усвідомленням їх істинності. Знання передаються шляхом цілеспрямованого навчання. Водночас навчання – це «цілеспрямований процес передачі і засвоєння знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини».

Ученими В. Краєвським та І. Лернером виокремлено такі складові змісту навчання: 1) знання про природу, суспільство, техніку, людину, способи діяльності; 2) досвід виконання відомих способів діяльності, що втілюються разом зі знаннями у навичках і вміннях особистості; 3) досвід творчої діяльності; 4) досвід емоційно-ціннісного ставлення до дійсності [13, 146].

Аналізуючи специфічність першого елемента змісту освіти, автори зазначають, що «знання являють собою всю накопичену людством об'єктивну інформацію про світ, у тому числі про способи діяльності» [13, 147]. Натомість у цьому підході зберігається протиставлення знань іншим елементам культури, зокрема, у більш ранній роботі І. Лернера і М. Скаткіна обґрунтовується позиція, що в зміст освіти мають включатися всі елементи культури, а не лише система знань [3, 47]. Знання є одним з чотирьох основних структурних елементів змісту освіти як педагогічної моделі людської культури, що представлена в аспекті соціального досвіду. Водночас першим елементом виступають саме знання як «досвід пізнавальної діяльності, зафіксований у формі її результатів [7, 159]». Дидактами простежено, що кожний попередній елемент у змісті навчання слугує передумовою для переходу на наступний. Наприклад, «уміння формуються на основі знань, а творча діяльність передбачає оволодіння певною сумою знань і простих (репродуктивних) умінь у даній галузі творчості [7, 159]».

У сучасній педагогічній науці зберігається традиційне виокремлення категорії «знання» зі змісту навчання відповідно до концепції І. Лернера. У національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття) як стратегічне завдання реформування змісту освіти в Україні висувається необхідність

вироблення державних стандартів і відповідне формування на їх основі системи й обсягу знань, умінь, навичок, творчої діяльності.

Вітчизняні вчені дотримуються підходу до змісту освіти як системи чотирьох компонентів соціального досвіду: знання, досвід здійснення способів діяльності (вміння і навички), досвід творчої діяльності, емоційно-ціннісне ставлення до світу.

Спостерігаємо певне протиставлення знань іншим компонентам змісту навчання – способам діяльності, світогляду, складовим культури, і тому доцільно розрізняти широке і конкретне розуміння категорії «знання». У широкому розумінні знання відображаються у всіх елементах змісту освіти і в усіх функціях знань. Зокрема, в Українському педагогічному словнику наголошується на двох соціальних функціях, які виконують знання: а) матеріалізуються в певні технічні пристрої, технологічні процеси; б) перетворюються на переконання і стають керівництвом до практичної дії [2, 137].

Учені В. Краєвський і І. Лернер звертають увагу на три функції знань у творенні культури: а) онтологічна (створення уявлення про навколишній світ); б) орієнтувальна (вказування напряму і способу доцільної діяльності); в) оцінна (означення норм ціннісного ставлення суспільства, системи ідеалів, яких дотримується суспільство або той чи інший його прошарок) [13, 149].

У конкретному значенні під знаннями ми розуміємо лише один з компонентів змісту освіти, переважно інформаційний аспект змісту навчального матеріалу, який становить систему понять і твердих визначень, фактів, теорій, правил, законів, формул, закономірностей і принципів, що є лише однією зі складових змісту процесу навчання.

Традиційно структура знань передбачає певні їх види, що мають бути передбачені в програмах, підручниках і в самому навчальному процесі:

- основні поняття і терміни, без яких не можна зрозуміти жодного тексту, жодного елемента знань;
- факти повсякденної дійсності і науки (без знання фактів не можна зрозуміти закони науки, без них не можливі переконання, без них не можна доводити і відстоювати свої ідеї);
- основні закони науки, що розкривають зв'язки і відношення між різними об'єктами і явищами дійсності;
- теорії, які містять систему наукових знань про певну сукупність об'єктів і про методи пояснення і передбачення явищ певної предметної галузі;
- наукові і соціальні ідеї, які, ставши надбанням особистості, зумовлюють її ставлення до світу, її ідеали і спрямованість діяльності;
- знання про способи діяльності, методи пізнання й історії здобутих знань, історії науки;
- оцінні знання, знання про норми ставлення до різних явищ життя, що прийняті в суспільстві [3, 48].

У структурі змісту навчальних предметів ми простежуємо різні пропорції у співвідношеннях між певними видами знань, що зумовлюється їх

предметною специфікою. Так, Є. Кабанова-Меллер, досліджуючи психологічні аспекти формування знань, звертає увагу на формування пов'язаних з ними уявлень, які виступають їх чуттєвою опорою [4, 13].

Із цією думкою перегукується розвідка М. Ковалевської, яка, розробляючи свого часу дидактичний матеріал з економічної географії СРСР, наголошувала на тому, що найважливішими є завдання, які допомагають учням розкрити світоглядні ідеї курсу і завдання, спрямовані на усвідомлення загальних наукових категорій, понять і опрацювання логічних правил [6, 3].

Отже, знання розуміються як система уявлень, понять і термінів, фактів, як відображення закономірностей, законів і теорій, світоглядних ідей, що формують ставлення особистості до різних явищ суспільного життя.

До проблематики процесу формування знань входить також пізнання процесів засвоєння знань, їх закріплення, застосування до розв'язання практичних і теоретичних завдань.

Виходячи з предмета нашого дослідження, звернемо увагу на студію О. Собчук, яка, розробляючи технологію економічної освіти старшокласників, дещо звузила поняття «економічні знання» до «сукупності економічних понять про зміст, характер, властивості матеріальних благ, їх виробництво, розподіл, обмін і споживання, вплив умов матеріального життя на розвиток суспільства» [12, 9].

Л. Новикова вважає за доцільне трактувати поняття «економічні знання» як перевірений практикою результат пізнання економічної діяльності, адекватне відбиття її в мисленні учнів через сукупність уявлень, понять, суджень, теорій, ідей [9, 37].

Отже, між знаннями і мисленням існує діалектична єдність, коли будь-яке мислення ґрунтується на знаннях, водночас у процесі обмірковування мислення продукує нові знання.

Саме економічні знання сприяють розвитку економічного й географічного мислення, оскільки без економічних знань суспільна географія є нагромадженням статистичних фактів, економічних і соціальних об'єктів, які мають лише просторову організацію.

Цінною для нашого дослідження є розвідка О. Шпака, який розглядає економічні знання як другий структурний елемент економічної культури поряд з такими її складовими, як мотиви, наукове економічне мислення, суспільно-економічна активність, економічний самоконтроль.

До змісту економічних знань, на думку О. Шпака, входять:

- а) основи економічної теорії, засади демократичних поглядів і економічних відносин;
- б) економічна стратегія держави у сфері виробництва на сучасному етапі;
- в) історія розвитку економічних поглядів і економічних відносин;
- г) економіка своєї країни та інших держав;
- ґ) економіка району і базового підприємства (завод, фабрика);
- д) економічні переконання, погляд, світогляд [14, 111].

Учені І. Прокопенко, О. Камишанченко, В. Лозова розглядають економічні знання як перший компонент цієї освіти і визначають їх як цілісну систему відомостей, пізнань, накопичену людством і необхідну для здійснення економічної освіти [11, 32].

Як бачимо, у довідковій педагогічній літературі (педагогічних словниках) економічна освіта подається як підготовка спеціалістів за різними напрямками роботи в народному господарстві, відповідно географічна й економічна освіта – підготовка спеціалістів-географів у ВНЗ, що зумовлює логічне розмежування загальної й спеціальної (вищої) економічної освіти. Оскільки структура дійсності відображена у предметній структурі наукового знання, то зміст навчання слід розглянути з погляду предметної структури.

Економічні знання, як основи відповідної науки, наразі представлені в практиці школи в окремому навчальному предметі – «Економіка». Оскільки економіка є відносно новим навчальним предметом і як інваріантна складова введений до навчальних планів з 2001 року (у структурі 12-річної школи вивчення віднесено на 11 клас), саме тому традиційно елементи економічних знань, що мають загальноосвітнє значення, включались до змісту інших навчальних предметів – історії, географії, математики. У цьому переліку географія є провідною дисципліною щодо формування економічних знань, що зумовлює актуальність дослідження саме економічної спрямованості географічної освіти.

Загальнодидактичну проблему раціонального співвідношення між географічною наукою і шкільним предметом «Географія» та включення до її змісту економічних знань досліджували М. Баранський, В. Максаковський, М. Ковалевська, Л. Панчешнікова, Л. Круглик та інші. Сучасна географічна наука збагатилася новими напрямками, зокрема в галузі суспільно-географічних досліджень, а саме – геоглобалістика, геоекономіка, геополітика і політична географія (особливо, електоральна географія), маркетингова географія. Проте в українській школі превалує підхід до винесення нових знань або в окремі предмети (екологія, економіка, громадянська освіта), або в окремі курси за вибором відповідно до профілю і напрямку навчання, наприклад, «Глобальна географія», «Комерційна географія», або в надінтегровані утворення на зразок «Довкілля» в основній школі чи «Природознавства», «Людина і природа», «Людина і світ» у старшій школі для окремих напрямів навчання.

Ураховуючи суспільну значущість, економічні знання слід вводити якомога раніше як елемент загальноосвітньої підготовки учнів саме в структурі шкільних курсів географії, які в часі передують вивченню економіки. Окрім цього, економічні знання при вивченні географії необхідні учням для розуміння суті явищ, геопросторову організацію яких і намагається пояснити географія як наука. Про важливість економічних знань для соціально-економічної географії як науки свідчить той факт, що в найбільш визнаному і поширеному в середовищі географів понятійно-термінологічному словнику «Соціально-економічна географія» Е. Алаєва [1] економіка, як і соціологія, названа «материнською» [1, 26], «вихідною» [1,

10] наукою щодо соціально-економічної географії; понятійно-термінологічній системі «Економіка» присвячено окремий розділ, що передує понятійно-термінологічній системі «Соціально-економічна географія» і займає, за нашими підрахунками, 18% основного тексту. Як останній аргумент взаємозв'язку між географією й економікою Е. Алаєв наводить незаперечний факт: «усі економіко-географічні і соціально-географічні процеси і відношення, в тому числі закономірності, підлягають дії економічних закономірностей [1, 25]».

Проаналізувавши типові навчальні плани загальноосвітніх навчальних закладів, Державний стандарт базової і повної середньої освіти, з'ясовано, що нині існують різні форми подання економічних знань:

1) в окремому навчальному предметі «Економіка» як складова громадянської освіти (в 11 класі профільної школи на стандартному і академічному рівні, у 12 класі безпрофільної старшої школи) та спецкурсах, що його доповнюють;

2) у навчальних курсах, фундаментальне ядро яких складає одна певна наука, проте її зміст охоплює систему економічних знань як органічну і необхідну частину цього курсу (географія, історія);

3) усі інші шкільні предмети, у змісті яких наявні елементи економічних знань і які формують міжпредметні знання, що використовуються при вивченні економіки (математика, хімія, технології, мови і література, правознавство).

Висновки. Підсумовуючи викладене, вважаємо, що у змісті підручників шкільних курсів економічної і соціальної географії України та світу економічні знання мають бути представлені як основи науки економіка, водночас провідним компонентом змісту навчання залишається географія. Ідеться про те, що метою вивчення шкільних курсів економічної і соціальної географії має стати побудова міждисциплінарної системи знань з суспільної географії й економіки (в найширшому розумінні сюди слід додати й екологію, тобто, створити тріаду з основ наук – географія, економіка, екологія). Під основами науки розуміють «найважливіші факти, поняття, теорії, методи, мову науки та її практичне застосування, відібране відповідно до цілей навчання і вікових можливостей учнів [3, 62]», що дає змогу виокремити рівні: економічні поняття; економічні явища і відношення між ними; економічні закони, розглядаючи їх: у змісті навчальних предметів «Географія» та «Основи економіки» за принципом необхідної достатності, наступності й перспективності.

Зазначимо, що перша програма з курсу «Основи економіки» в Україні, яка була складена А. Сиротенко і Л. Круглик, була розрахована саме на вчителів географії. До системи загальноекономічних знань, що засвоюється у процесі навчання вітчизняній географії, на їхню думку, входять: науково-теоретичні економічні знання; знання про географічні аспекти політики; знання про методи економічного дослідження; знання про господарську практику народів своєї країни, у т.ч. місцевого населення [8, 7]. На рубежі 90-х років ХХ ст. у результаті досліджень О. Плахотник [10], які стосувались

економічного виховання старшокласників переважно при вивченні курсу економічної і соціальної географії СРСР на теренах України, з'ясувалося, що більшість учителів не використовує програмовий матеріал для підвищення рівня економічної вихованості учнів. Основними причинами були названі: невміння виявити необхідну економічну інформацію в програмовому матеріалі, дібрати, за потреби, додатковий дидактичний матеріал економічного характеру, невміння реалізувати економічні знання в органічній єдності зі знаннями основ наук. Далеко не всі вчителі чітко усвідомлювали цілі, завдання і зміст економічного виховання, його відношення до загальної і професійної освіти, багато з них не володіли методикою економічного виховання.

Формування економічних знань як базового компонента економічної компетентності старшокласників на уроках географії та основ економіки в освітній системі відбувається на емпіричному рівні, оскільки найкраще розроблений найнижчий рівень розв'язання проблеми – методичний. Методичний рівень розв'язання проблеми послідовно представлений дослідженнями С. Коберніка, Р. Коваленко [5], О. Топузова [13] та інших, численними розробками вчителів у періодичних виданнях. Визначаємо актуальність розроблення фундаментальних наукових і дидактичних праць з окресленої проблематики з метою уникнення переобтяження учнів на уроках географії та основ економіки власне економічною інформацією, натомість акцентуємо на необхідності надавати більше уваги формуванню саме економічних знань.

Формування економічних знань учнів засобами підручника як базису економічної компетентності у процесі навчання географії та економіки доцільно оцінювати за розробленими нами показниками: наявність економічної та географічної грамотності, обізнаність в основних економічних поняттях, законах; уміння користуватися економічними знаннями і розробляти власні економічні проекти або шляхи розв'язання (спроєктованої) навчальної ситуації, володіння методикою використання економічних знань у вивченні природничих і суспільствознавчих предметів, у науково-дослідній діяльності та побуті.

Система сформованих економічних знань також прозоро демонструє істотний зв'язок між рівнем засвоєних економічних знань учнів і цілісністю світосприйняття природно-соціальних систем як об'єктів вивчення шкільних курсів географії.

Література

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь [Текст] / Энрид Борисович Алаев – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник [Текст] / Семен Устимович Гончаренко – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
3. Дидактика средней школы. Некоторые проблемы современной дидактики : учебное пособие [для студентов пед. ун_тов.] [Текст] / [М. А.

Данилов, И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин и др.] ; под ред. М. А. Данилова и М. Н. Скаткина. – М. Просвещение, 1975. – 303 с.

4 Кобернік С. Г. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах: навчальний посібник [Текст] / С. Г. Кобернік, Р. Р. Коваленко, О. Я. Скуратович ; [за ред. С. Г. Коберніка. – К. : Навч. книга, 2005. – 319 с.

5. Кабанова-Меллер Е. Н. Учебная деятельность и развивающее обучение [Текст] / Евгения Николаевна Кабанова-Меллер. – М. : Знание, 1981. – 96 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Педагогика и психология»; № 6).

6. Ковальчук Г. О. Економіка : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. [Текст] / Г. О. Ковальчук, В. Г. Мельничук, В. О. Огнев'юк. – К. : Навч. книга, 2003. – 352 с.

7. Краевский В. В. Основы обучения. Дидактика и методика : учеб. пособ. [для студ. высш. учеб. заведений] [Текст] / В. В. Краевский, А. В. Хуторской – М. : Академия, 2007. – 352 с.

8. Лосева О. В. Экономическое образование школьников в процессе обучения географии России : автореф. дисс. ... на соиск. уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Методика преподавания географии» / О. В. Лосева. – М., 1992. – 17 с.

9. Новікова Л. М. Формування економічних знань учнів профільних класів в умовах довузівської підготовки : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.09 «Теорія навчання» / Л. М. Новікова – Х., 2003. – 18 с.

10. Плахотник О. В. Экономическое воспитание старших школьников в условиях перестройки средней общеобразовательной школы (на материале изучения экономической и социальной географии, обществоведения, биологии и химии) : автореф. дисс. ... на соиск. уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / О. В. Плахотник. – К., 1989. – 18 с.

11. Прокопенко И. Ф. Экономическое образование школьников : пособие [Текст] / И. Ф. Прокопенко, Е. Н. Камышанченко, В. И. Лозовая. – Х. : Основа, 1995. – 172 с.

12. Теоретические основы содержания общего среднего образования [Текст] / И. Я. Лернер, М. Н. Скаткин, В. С. Цетлин и др. ; [под ред. В. В. Краевского, И. Я. Лернера]. – М. : Педагогика, 1983. – 352 с.

13. Топузов О. М. Проблемне навчання географії в школі: теорія і практика : монографія [Текст] / Олег Михайлович Топузов. – К. : Фенікс, 2007. – 304 с.

14. Шпак О. Т. Соціально_педагогічна проблема: економічна освіта учнівської молоді [Текст] / О. Т. Шпак // Освіта і управління. – 1998. – № 3. – С. 110–118.

UA У статті розкривається питання ефективного формування економічних знань старшокласників як базової складової економічної

компетентності в системі компетентнісно орієнтованого навчання засобами підручника. Окреслено шляхи формування з урахуванням дидактичного супроводу – підручника шкільного курсу географії. Розкрито взаємозв'язок між рівнем засвоєних економічних знань учнів і цілісністю світосприйняття природно-соціальних систем як об'єктів вивчення шкільних курсів географії.

Ключові слова: економічні знання, економічна компетентність, шкільний курс географії, учні старшої школи.

RU В статье раскрыт вопрос эффективного формирования экономических знаний как базовой составляющей экономической компетентности в системе компетентностно ориентированного обучения посредством учебника. Очерчены пути формирования с учетом дидактического сопровождения – учебника школьного курса географии. Раскрыта взаимосвязь между уровнем усвоенных экономических знаний учеников и целостностью мировосприятия природно-социальных систем как объектов изучения школьных курсов географии.

Ключевые слова: экономические знания, экономическая компетентность, школьный курс географии, ученики старшей школы.

EN The question of the effective forming of economic knowledge is exposed in the article, as the base constituent of economic competence in the system of competence-oriented educating by means of textbook. Forming ways are outlined taking into account didactic accompaniment – textbook of school course of geography. Intercommunication between the level of the mastered economic knowledge of students and by integrity of perception of the world of the naturally-social systems are exposed as objects of study of school courses of geography.

Keywords: economic knowledge, economic competence, school course of geography, students of senior school.